

УДК 373.2:159.9.019.4

ДОВІЛЬНІСТЬ ЯК ГОЛОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Ярич О.Я.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті обґрунтовується вікові особливості становлення довольної поведінки; підкреслена первинність дошкільного віку у розвитку вольової сфери дитини та роль дорослого у формуванні дитячої довольності; розкриті умови утримання дошкільником вольового зусилля для досягнення цілі: розкриваються вікові етапи становлення довольної дії. Дитина оволодіває цілеспрямованим, плануванням, контролем. Довільна дія починається з встановлення цілі. Елементарна цілеспрямованість спостерігається вже у немовляти яке тягнеться до іграшки, що зацікавила його, шукає її, якщо вона виходить за межі його зору. Але такі цілі задаються ззовні (предметом). Характеризується мотиваційний компонент дитячої активності довольних дій старших дошкільників.

Ключові слова: воля, довольність, мотив, мотиваційний компонент, ціль.

Постановка проблеми. В сучасній психології тісно вивчається та досліджується поняття довольної саморегуляції в діяльності, що тісно пов'язана з категорією волі, обидва поняття в дослідженнях розглядаються як синоніми. При відсутності відповідних умов до вольової діяльності та поведінки дитини в дошкільному віці спостерігається уповільнення процесу розвитку в дитини, а саме: здатності дитини «володіти собою» та проявляти стійкість, незалежність, витривалість під впливом соціальних зовнішніх чинників і утворюваних внутрішніх особистісних потягів в певних ситуаціях; ініціативно та самостійно залучатися до будь-яких починань та реалізовувати їх в житті, долати труднощі та перешкоди на шляху до здійснення мети, тобто активно проявляти себе в соціумі. В результаті недотримання такого розвитку вольової поведінки спостерігається деформація в її розвитку, деформації творчих та культурних потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, зокрема в дослідженнях у загальній та віковій психології закономірностями та механізмами розвитку довольності вольової поведінки дитини проаналізовано в роботах (Є.П. Ільїна, Е.І. Рогова, О.В. Брушлинського, І.Д. Бехе, Л.О. Кожаріна, В.К. Котирло, В.І. Лубовського, О.Ю. Осадько, О.О. Смирнової). Науковці вважають вольову поведінку соціальним утворенням як за змістом, так і за механізмами її розвитку, а джерелом формування вольової поведінки – взаємодію дитини з навколишнім світом (Н.І. Непомняща, Н.О. Циркун, Л.О. Кожаріна, В.К. Котирло, Г.О. Люблінська, Н.І. Гуткіна, З.В. Мануйленко, О.О. Смирнова, Т.І. Шульга). Авторами також відзначаються стійкі індивідуальні відмінності в успішності становлення вольової поведінки дітей (Л.В. Занков, В.В. Давидов, Г.С. Костюк, Т.В. Драгунова, Д.Б. Ельконін, Б.М. Теплов).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Проте, не дивлячись на велику увагу багатьох вчених до дослідження даної проблеми, не всі питання щодо особливостей становлення довольної поведінки, розвиток вольової сфери дитини у формуванні дитячої довольності, умови утримання дошкільником вольового зусилля для досягнення цілі, на сучасному етапі дослідження загалом не є вирішеними остаточно та потребують подальшого розгляду.

Мета статті – поняття довольності як головна характеристика формування вольової поведінки дитини дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підходом до вивчення волі вітчизняними психологами стали спроби дослідження сутності та розуміння самої природи волі. Воля являється детермінованим процесом, підтвердження якого являється фізіологічне дослідження І.М. Сеченова та І.П. Павлова. В працях вчених розкрито механізми запуску вольової дії, яка обумовлена зовнішніми подразниками, а усі довольні рухи та дії, являються ніщо іншим, як рефлекторними віддзеркаленнями дій. А воля – діяльнісна сторона розуму і морального почуття. Механізми вольової поведінки – це умовний, бінарний процес, який контролюється законами вищої нервової системи. За І.П. Павловим, довольність поведінки, як виникає в результаті внутрішніх зусиль, обумовлена тим, що ділянки кори головного мозку одночасно є і сенсорними ділянками. Базою довольної поведінки вчений відзначав кінетичні клітини кори головного мозку, вони є сторонами, як зовнішніх впливів, так і внутрішніх процесів в організмі дитини.

У вольовій поведінці дитини дошкільного віку розрізняють довольні і не довольні дії, які мають цілеспрямований характер. Довільні дії являються більш складними, ніж не довольні, але великої різниці в механізмі їх здійснення немає. Довільні дії виникають із недовільних рухів умовно-рефлекторним шляхом. У дітей дошкільного віку поведінка являється недовільною, але в результаті інтенсивного навчання та виховання діти поступово оволодівають нею, навчаються свідомо направляти та керувати нею. Коли не довольний рух усвідомлюється дитиною і через певний час здійснюється цілеспрямовано, він стає вольовим. Дії, які супроводжуються наприклад, тривалими коливаннями в позі «нога за ногу», то з часом дії, які є неусвідомленими, можуть стати навмисними, робитися з певною метою і перейти в привычку. Довільні рухи в результаті багаторазових повторень стають автоматичними, та невід'ємними діями життя дитини.

Л.С. Виготський вбачав вольову поведінку соціальною, як за змістом, так і за механізмом. Головну роль в соціальній структурі розглядав у мовленнєвому компоненті спілкуванні дитини

з дорослими, коли дорослі за допомогою слова регулюють поведінку дитини, а з часом дитини сама починає її регулювати. Доцільність в поведінку дитини вносить дорослий, який з допомогою мовлення привертає увагу до певних об'єктів, визначає правила оперування з ними. Коли дитина виконує та дотримується вимог батьків, її активність не можна назвати довільною, оскільки в цьому випадку вона реалізує лише операційний компонент діяльності, а мотиви і цілі визначаються дорослими. Згодом соціальні вимоги перетворюються у внутрішні регулятори поведінки дитини. Проте, бувають випадки, коли привласнення соціальної вимоги не відбувається і, дотримуючись її, дитина діє ніби за інерцією, без аналізу її відповідності особистим потребам та бажанням. Така поведінка, яку можна назвати аспонтанною, вимагає від суб'єкта не активності, спрямованої на здійснення вибору, співвіднесення потреб та вимог, визначення цілей і т.п., а пасивного підкорення правилам. На думку С.Л. Рубінштейна для формування та виконання вольової поведінки дитині дошкільного віку необхідно насамперед оволодіти своїм тілом, довільними рухами. Сформування вольових дій полягає в самоусвідомленні дитиною зв'язку своїх імпульсивних рухів зі сприйняттям навколишньої дійсності та отримання результатів. Саме тоді, виникає розуміння що поява вольової дії можлива лише на основі вольової діяльності. Довільність як здатність володіти собою, за Л.С. Виготським, виступає психологічним засобом здійснення вольової поведінки, механізмом, який зумовлює виникнення свідомого зусилля, мобілізуючого на подолання перешкод.

В дошкільному віці проходить становлення довільної дії. Дитина оволодіває цілеспрямованістю, плануванням, контролем. Довільна дія починається з встановлення цілі. Елементарна цілеспрямованість спостерігається вже у немовляти (А.В. Запорожець Н.М. Щелованов), яке тягнеться до іграшки, що зацікавила його, шукає її, якщо вона виходить за межі його зору. Але такі цілі задаються ззовні (предметом).

У дошкільника цільовий компонент вольової дії розвивається в напрямі самостійної, креативності, ініціативної постановки цілей, які з віком змінюються і за змістом. Так, молодші дошкільники ставлять цілі, що пов'язані зі своїми особистими потребами та швидкоплинними бажаннями. А старші починають розуміти важливість цілей та бажань, тому можуть ставити цілі, важливі не тільки для них, але і для оточуючих. Як підкреслював Л.С. Виготський, найбільш характерним для вольової дії є вільний вибір цілі, своєї поведінки, обумовлений не зовнішніми обставинами, а мотивований самою дитиною. Мотив, спонукаючи дітей до діяльності, пояснює, чому обрана та чи інша ціль [4, с. 412].

Діти трьох річного віку все частіше оперують мотивами, котрі, змінюючи один одного, зміцнюються або вступають в конфлікт. У даному віці складаються співвідношення мотивів одного з одним – їх співпідпорядкованість. Виділяється головний мотив, який обумовлює поведінку дошкільника, підпорядковуючи собі інші мотиви. Потрібно підкреслити, що система мотивів легко порушується під впливом яскравого емоційно-

го чинника, що призводить до порушення добре відомих правил. Наприклад, дівчинка в дитячому садочку, швидко поспішаючи привітатись з мамою, що, геть забулош попроситись зі своєю вчителькою хоча в інших ситуаціях він завжди вітався з дорослими та однолітками.

А.Н. Леонтьєв зазначає, що взаємозалежність мотивів відбувається на основі боротьби. В ранньому дитинстві боротьба мотивів та, відповідно, їх взаємозалежність відсутні. В ранньому дитинстві малюк просто підпорядковується більш сильному мотиву. Приваблива ціль безпосередньо викликає у нього дію. Дошкільник усвідомлює боротьбу мотивів як внутрішній конфлікт, переживає його, розуміючи необхідність вибору.

Як показали дослідження А.Н. Леонтьєва, співвідношення мотивів задається вимогою старшого та контролюється дорослим. І лише пізніше співпідпорядкованість мотивів з'являється тоді, коли цього вимагають об'єктивні обставини. Тепер дошкільник може прагнути до досягнення непривабливої цілі заради чогось іншого, значущого для нього. Або може відмовитися від чогось неприємного, щоб досягти більш важливого чи уникнути небажаного. В результаті цього окремі дії дитини отримують складний, неначе відображений сенс.

Таким чином поведінка дитини перетворюється в особистісний поведінковий контроль, що виходить за межі ситуативного, втрачає свою безпосередність. Воно спрямовується уявою про предмет, а не самим предметом, тобто з'являється ідеальна мотивація, наприклад, мотивом стає моральна норма. Мотиви молодшого дошкільника імпульсивні та неусвідомлені. Вони, головним чином, пов'язані з предметною діяльністю та спілкуванням з дорослими. Розширення меж життєдіяльності дошкільника призводить до розвитку мотивів, що торкаються сфери відношення до оточуючого світу, іншим людям та самому собі. Мотиви дошкільника стають не тільки різноманітними, вони усвідомлюються дітьми та набувають різну спонукальну силу. У дітей років яскраво виявлена цікавість до змісту та процесу нових видів діяльності: малюванню, праці, конструюванню та особливо до гри. Ігрові мотиви зберігають значну спонукальну силу на протязі всього дошкільного віку. Під цим розуміється намагання дитини «входити» в уявну ситуацію та діяти у відповідності до її законів. Тому в дидактичній грі знання засвоюються найбільш успішно, а створення уявної ситуації полегшує виконання вимог дорослого. В дошкільному дитинстві у дітей розвивається цікавість до нових, біль важливих, більш «дорослих» видах діяльності (читанню та рахуванню) та намагання їх виконувати, що викликано формуванням передумов учбової діяльності.

О. Смірнова встановлено, що при нормальному розвитку довільності у молодшому дошкільному віці поведінка дитини опосередковується образом дії персонажа: «...в рольовій грі, як і у досліджуваних діях із соціальним матеріалом, відсутній свідомий контроль своєї поведінки. Дії дитини мотивуються й опосередковуються образом іншої людини (роллю), а не усвідомленням своєї поведінки. Образ дії іншого персонажа стає засобом управління своєю поведінкою. Тут

вона діє ніби за іншого, опосередковуючи свої дії «чужими» словами і правилам; у дошкільному віці – правилом власних дій: «Наступний рівень розвитку довольності пов'язаний з усвідомленням правил своєї поведінки. Найбільш успішно цей крок здійснюється в іграх із правилами»; у старшому дошкільному віці – образом своєї поведінки у часі» [3].

За даними А.Н. Голубевої, в 4 роки пізнавальні задачі діти часто підміняють ігровими. Вагома роль належить ігровим мотивам: не випадково будь-яка справа легко перетворюється дошкільником на гру (що швидше дорослі це візьмуть на озброєння, то простіше працюватиметься з дитиною). У старших дошкільників пізнавальні мотиви все більше відокремлюються від ігрових. У старшому дошкільному віці під час дидактичної гри пізнавальні мотиви виходять на перший план. Діти отримують задоволення від вирішення не тільки ігрових, але і розумових задач, від інтелектуальних зусиль, за допомогою яких ці задачі вирішувались. У сфері відношення до самого себе у дошкільника різко підвищується намагання до самоствердження та визнання, що зумовлено потребою усвідомити свою особистісну значимість, цінність, унікальність. І чим більш старша дитина, тим важливіше для неї визнання не тільки дорослих, але й інших дітей. Мотиви, що пов'язані з бажанням дитини отримати визнання, проявляються (у віці 4-7 років) в змагальності, суперництві. Дошкільники бажають буди кращими, ніж інші діти, завжди досягати хороших результатів у діяльності.

Вже в чотири роки у дитини з'являється співпорядкованість мотивів, тобто одні мотиви є більш значущими, інші – менш. Якесь з них обумовлюють поведінку дитини частіше, а якісь – рідше. З чим це пов'язано? Насамперед із набуттям дитиною досвіду планувати свою діяльність, пов'язану з розвитком уяви. Уявімо собі чотирирічного малюка, який хоче дістати з фруктових ваз, що стоїть на холодильнику, яблуко. Ваза розташована досить високо – не дотягтися, а отже, треба буде розв'язати завдання, як дотягтися до вазы і дістати яблуко. Можна вдатися до способу, що відпрацьований у період раннього дитинства, – покликати маму. Але можливості психічного розвитку дитини, зокрема наявність уяви, дають змогу їй подумки представити або уявити процес одержання яблука: взяти табурет, підставити його до холодильника і дістати яблуко. Отже, у дитини є мотив – бажання спробувати яблуко і мета – дістати його, які і обумовлюють поведінку малюка [5].

Наближаючись до 6 років дитина починає більш адекватно відноситись до своїх досягнень та бачити успіхи інших дітей. Якщо мотиви, пов'язані з намаганнями дитини добитися визнання серед дорослих та дітей, не задовольняються, якщо дитину постійно лають або не помічають, дають образливі прізвиська, не беруть у гру тощо, у неї можуть проявлятися асоціальні форми поведінки, що призводять до порушення правил. Дитина намагається за допомогою негативних дій звернути на себе увагу інших людей. Старші дошкільнята намагаються підтримувати позитивні взаємовідносини з однолітками та виконувати спільну діяльність. При цьому мотиви

спілкування з товаришами у дітей 5-6 років настільки сильні, що дитина часто відмовляється від своїх особистих інтересів для того, щоб підтримати контакти, наприклад, погоджується на непривабливу роль, відмовляється від іграшки.

У старшому дошкільному віці діти роблять значний крок у довольній регуляції: вони можуть виявити ініціативу у разі вибору мети, стають самостійними, завзятими, але тільки за наявності позитивного емоційного тла. Слова «треба», «можна», «не можна» набувають якісно нового наповнення. Якщо раніше вони сприймаються дитиною як засіб впливу на її поведінку: позитивно у разі «можна» і негативно, і у разі «треба» або «не можна», то тепер їм приділяється роль опорних точок для тих або інших дій. Дитина використовує ці слова, як правило, повторюючи їх уголос, для того щоб аргументувати своє поведінку або поведінку інших людей («Мені не можна залазити на пожежні сходи», або «Купатися можна, тому що вода не холодна», або «Тобі треба покласти шапку на місце, а то бабуся буде сварити»).

Формується система мотивів, з'являється домінуючий мотив і підлеглі мотиви. Наприклад, дитина забралася до шафи для того, щоб дістати цукерки (основний мотив). Побачила на полиці банку з горохом і розсипала його, бо цікаво подивитися й приємно відчувати горошини в долоньках (додатковий мотив). При цьому основний мотив (дістати цукерки) залишається тим самим, просто відсувається до моменту реалізації попереднього мотиву. Мотивація дітей більш раннього віку ситуативна, мотиви рівноцінні – у них немає системи. У разі появи інтересу до нового об'єкта, скажімо банки з горохом, півторарічна-дворічна дитина забуває про перший мотив, тож головним і єдиним стає новий мотив.

Інтерес дошкільника до світу дорослих розширюється, більш яскраво, ніж у ранньому дитинстві проявляється бажання приєднатися до нього, діяти як дорослий. Ці безумовно позитивні мотиви можуть призводити до порушень дитиною правил поведінки, до дій, які засуджуються дорослими. Враховуючи високу спонукальну силу мотивів, пов'язаних з бажанням бути як дорослий, необхідно показати малюку, де і як можна проявляти свою «дорослість», доручити йому яку-небудь не образливу, але серйозну і поважну справу, «яку без нього ніхто не зможе зробити добре». А оцінюючи його вчинок, на перший погляд безумовно негативний, необхідно перед усе встановити мотив, що його викликав.

Важливішим надбанням у мотиваційній сфері дошкільників, поряд з підпорядкуванням мотивів, проявляється розвиток моральних мотивів. У 3-4 роки моральні мотиви або відсутні, або лише невиразно впливають на результат боротьби мотивів. У 4-5 років вони вже притаманні значній частині малюків. А у віці 5-6 років моральні мотиви стають особливо дієвими. До семи років моральні мотиви стають визначальними за своєю спонукальною силою. Іншими словами соціальні вимоги перетворюються на потреби самої дитини. Але протягом усього дошкільного віку зберігаються наступні особливості боротьби мотивів. Дитина, як і раніше коїть багато імпульсивних дій, під впливом сильних емоцій. Для старшо-

го дошкільника можливе придушення афекту, хоча із труднощами. Важко долаються мотиви, пов'язані з органічними потребами, найбільш яскраво виникає конфлікт поміж суспільними та особистими мотивами, вибір з поміж них гостро переживається дитиною [2, с. 114-116].

Дошкільник здатний прикладати вольове зусилля для досягнення цілі. Розвивається цілеспрямованість як вольова якість та важлива риса характеру.

Утримування та досягнення цілі залежить від ряду умов. По-перше, від складності задачі та тривалості її виконання. Якщо завдання складне, необхідні додаткові підкріплення у вигляді вказівок, питань, порад дорослого чи наглядної підтримки. По-друге, від успіхів та невдач в діяльності. Бо ж результат – це наглядне підкріплення вольового вчинку. У 3-4 роки успіхи та невдачі не впливають на вольову дію дитини. Середні дошкільники переживають успіх чи неуспіх у своїй діяльності. Невдачі впливають на неї негативно і не стимулюють наполегливість. А успіх завжди впливає позитивно. Більш складне співвідношення характерне для дітей 5-7 років. Успіх стимулює долання труднощів. А не доведення діла до кінця оцінюється старшими дошкільниками негативно (Н.М. Матюшина, А.Н. Голубева). По-третє, від відношення дорослого, який дає оцінку діям дитини. Об'єктивна, доброзичлива оцінка дорослого допомагає малюку мобілізувати свої сили

та досягти результату. По-четверте, від уміння уявити собі майбутнє відношення до результату своєї діяльності (Н.І. Непомняща). Наприклад, виготовлення килимків з паперу було більш успішним, коли дорослий або інші діти ставили вимоги до цих подарунків від імені осіб, для яких ці подарунки виготовлялись. По-п'яте, від мотивації цілі, від співвідношення мотивів та цілі. Успішніше дошкільник досягає цілі при ігровій мотивації, а також коли ставиться найбільш близька ціль. (Я.З. Неверович, вивчаючи вплив різних мотивів на діяльність дошкільників, показала, що вона була більш активною, коли діти виготовляли прапорець для малюків, а салфетку для мам), діти часто не доводили справу до кінця, постійно відволікались. Вони не розуміли, навіщо мамі прапорець, а малюкам – салфетка). Поступово дошкільник переходить до внутрішнього регулювання вчинків, які стають довільними.

Таким чином, процес становлення довільної поведінки на етапі становлення дошкільного дитинства зумовлюється синхронізацією рівнів розвитку її мотиваційного та регуляційного компонентів у різних видах дитячої активності та проявляється через індивідуальні характеристики змісту довільних дій старших дошкільників.

Перспективи подальших наукових досліджень у вивченні процесу становлення довільної поведінки на етапі формування дошкільного дитинства.

Список літератури:

1. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д. Бех – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.
2. Літвін Л.І. Вольова поведінка дитини-дошкільника: індивідуальний аспект розвитку / Л.І. Літвін // Актуальні проблеми психології: зб. наук. ст. / за заг. ред. С.Д. Максименка – К.: Нора – принт, 2001. – Т. 4. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання та виховання. – С. 112-117.
3. Смирнова Е.О. Условия и предпосылки развития произвольного поведения в раннем и дошкольном возрасте: Автореф. дис. докт. психол. наук: 19.00.07 / НИИ общей и педагогической психологии. – М., 1992. – 38 с.
4. Соловйова Л.І. Особливості вольових дій старшого дошкільника в пізнавальній та руховій активності / Л. Соловйова // Вісник Інституту розвитку дитини (додаток): метод. та практ. матеріали. – К.: [НПУ імені М.П. Драгоманова], 2012. – Вип. 3. – С. 411-414.
5. Цыркун Н.А. Развитие воли у дошкольников / Н.А. Цыркун. – Минск. Нар. Аскета, 1991. – 232 с.

Ярыч О.Я.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ПРОИЗВОЛЬНОСТЬ КАК ГЛАВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ РЕБЕНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В статье обосновываются возрастные особенности становления произвольного поведения; подчеркнута первичность дошкольного возраста в развитии волевой сферы ребенка и роль взрослого в формировании детской произвольности; раскрыты условия содержания дошкольником волевого усилия для достижения цели: раскрываются возрастные этапы становления произвольной деятельности. Ребенок овладевает целенаправленностью, планированием, контролем. Произвольное действие начинается с установления цели. Элементарная целеустремленность наблюдается уже у младенца которое тянется к игрушке, заинтересовавшую его, ищет ее, если она выходит за пределы его зрения. Но такие цели задаются извне (предметом). Характеризуется мотивационный компонент детской активности произвольных действий старших дошкольников.

Ключевые слова: воля, произвольность, мотив, мотивационный компонент, цель.

Yarych O.Ya.

National Pedagogical Dragomanov University

ARBITRARINESS AS THE MAIN CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF VOLITIONAL BEHAVIOR OF THE CHILD OF PRESCHOOL AGE

Summary

The article explains the age peculiarities of the formation of arbitrary behavior; emphasizes the primacy of preschool age in the development of volitional sphere of the child and the role of the adult in children's formation of arbitrariness; discloses the conditions of preschoolers detention of volitional efforts to achieve the goal, reveals the age stages of formation of an arbitrary action. The child masters purposefulness, planning, control. An arbitrary action starts with setting goals. Elementary purposefulness of an infant is observed when he reaches the toy which has interested him, and he is looking for it if it goes outside of his vision. But such goals are set from the outside (by the subject). A motivational component is characterized by children's activity arbitrary actions of senior preschoolers. LS Vygotsky emphasized that the most typical for volitional action is a free choice of goals and its own behavior, it's not determined by external circumstances but it's motivated by the child. The motive, prompting the children to activities, explains why the chosen one or another purpose.

Keywords: will, arbitrariness, motive, motivational component, purpose.